

Յակոբ Մ. Չոլաքեան
Պատմ. գիտ. դոկտոր

ՍՈՒՐԻՈՅ ՀԱՄԱՊՈՒՇԻԷ ԳԻՒՂԻ ԱՇՏԱՐԱԿԻՆ 1348 Թ. ՀԱՅԵՐԷՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ*

Բանալի բառեր – Համալուշիէ գիւղ, Արամօ գիւղ, Լաթա-
քիոյ շրջան, հայաբնակ գիւղեր, Մխիթար Գառներցի կաթո-
ղիկոս, աշտարակ, վիմագիր արձանագրութիւն, վիմագրա-
կան բեկոր, կամուրջ, աղբիւր, վիմափոր սենեակներ:

Մուտք

Յօդուածը կը ներկայացնէ Ատրիքի հիւսիսարեւմտեան շրջաններուն մէջ միջին դարերուն հաստատուած հայ հոծ գաղթականութեան պատկերը եւ կը խօսի Համալուշիէ գիւղի աշտարակին ու անոր դրան վրայ Մխիթար Գառներցի կաթողիկոսին ձգած վիմագիր արձանագրութեան մասին, որուն ամբողջական ընդօրինակութիւնը մեզի հասած է Զաքարիա վարդապետ Զմիռնացիին կողմէ:

Ներկայիս գիւղը ամբողջապէս հայաթափ է: Հիմնովին քանդուած է աշտարակը, ու նոյն վայրին մէջ 20-րդ դարու կէսերուն շինուած տուներէն մէկուն պատին վրայ կը գտնուի նշուած արձանագրութեան մէկ բեկորը: Յօդուածին մէջ կը ներկայացուին նաեւ հայոց վերագրուող այլ հնութիւններ՝ ժայռափոր կառոյցներ, կամուրջ, աղբիւր:

1. Համալուշիէ գիւղի 1348 թուականի վիմագիր հայերէն արձանագրութեան ընդօրինակութիւնը

Յայտնի է, որ Թ-ԺԱ դարերուն հիւսիսարեւմտեան Ատրիքի հայ գաղ-
թականութիւնը բաւական մեծ խտութիւն կը ներկայացնէր ծովափնեայ Լա-
թաքիա պատմական քաղաքէն արեւելք, ծովահայեաց լեռներուն վրայ՝
Որոնդէսի հովիտին մէջ, Աֆամիայէն հիւսիս՝ մինչեւ Հարեւ, ապա Ամրգի
դաշտ, Անտիոք քաղաք եւ Որոնդէսի գետաբերանին երկու ափերուն: Այս
շրջանակին մէջ գործած են Աֆամիայի, Լաւողիկէի եւ Անտիոքի հայ
եպիսկոպոսութիւնները: 1179-ին Հռոմկլայի ժողովին մասնակիցներուն մէջ
կը յիշուին Լաւողիկէի Սարգիս, Աֆամիոյ Կոստանդին եպիսկոպոսները եւ

* Յօդուածն ընդունուել է տպագրութեան 02.06.2018:

Անտիոքի Գրիգորիս արքեպիսկոպոսը¹:

Այս հոծ գաղթականության յետնորդներն են մինչև մեր օրերը գոյատևող Մուսա Լերան ՎազրՖ, Որոնդէսի հովիտի Եագուպիէ եւ Գնիէ, Կասիոս լեռան հարաւային կողմերը Քեսապի շրջանի տասնեակ մը եւ Տերիս լեռներուն վրայ Արամօ եւ Ղնեմիէ գիւղերը:

Բազմաթիւ բնակավայրեր ու հնավայրեր մինչև օրս տեղացիներու կողմէ աւանդութիւններ ու զրոյցներ ունին այդտեղ ապրած հայոց մասին, նիւթական յիշատակներ կը պահեն անոնցմէ, գրաւոր յիշատակարաններ կը խօսին հայոց ներկայութեան մասին:

Անոնցմէ մէկն է Համպուշ (Համպուշիէ) գիւղին 1348 թուականի հայերէն վիճակագիր արձանագրութիւնը:

Լաթաքիոյ արեւելքը, իրարմէ ոչ հեռու երկու Համպուշ կամ Համպուշիէ գիւղեր կան: Մէկը կը կոչուի Պոտամայի Համպուշիէ, իսկ երկրորդը՝ Արամոյի Համպուշիէ²: Պոտամայի սարահարթը գէթ մինչև 19-րդ դարուն բնիկ հայութիւն մը ունէր. հայաբնակ գիւղեր էին Գոմղայա, Մեշթէ, Այն-ըլ Հոթ, Պսապըթ: 1834-ին Եգիպտոսի Իպրահիմ Փաշայի դէմ եղած ապստամբութեան ժամանակ Քիւրտ Տաղի ապստամբները կը պատուհասեն նաեւ շրջանի քրիստոնէայ գիւղերը: 1904-ին Մեշթէ գիւղը տակաւին կը յիշուի իբրև Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան «Հալէպ-Իսկէնտէրուն-Քիլիս» եւ «Անթաքիա» թեմերու վիճակներ ներկայացուող գիւղերու կարգին³: Արամոյի շրջանի հայերը օսմանեան տիրապետութեան շրջանին հետզհետէ կ'իյնան այլազգի իշխանաւորներու վասալական ենթակայութեան տակ, կը կորսնցնեն իրենց կալուածներն ու գիւղերը: Այդ շրջանակէն կը մնան միայն Ղնեմիէ եւ Արամօ գիւղերը: Այստեղ Արամոյի Համպուշիէ գիւղն ալ 19-րդ դարուն արդէն լրի այլազգիներու սեփականութիւն էր:

Զաքարիա վարդապետ Զմիւռնացին, Երուսաղէմի հայոց ուխտէն, իբրև Լաթաքիոյ երուսաղիմապատկան հոգեւոր տեսուչ, որ ի պաշտօնէ նաեւ Լաթաքիոյ եւ մօտիկ հայկական գիւղերու առաջնորդն էր, 1864-ի օգոստոսին կ'այցելէ Արամօ եւ Ղնեմիէ գիւղերը եւ տեղեկագիր մը կը պատրաստէ անոնց մասին: Գրութիւնը լոյս կը տեսնէ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան «Միօն» պարբերաբերթի առաջին տարուան (1866) 7-րդ թիւին մէջ «Լաթաքիոյ Հայաբնակ Գիւղօրէից Ստորագրութիւնը եւ Գիւղացւոց Արդի Վիճակը» վերնագիրով: Հոն Արամայ գիւղի մասին իր տեղեկութիւնները եւ դաշտային նիւթերը ներկայացնելէ ետք Զաքարիա վարդապետ հետեւեալը կը գրէ Համպուշ գիւղին մօտ գտնուող աշտարակի մը մասին. «Արամայ գիւղէն մէկ ու կէս ժամ հեռի հիւսիսակողմը եւ Համպուշ ըսուած գիւղին մօտ աշտարակ մի կայ կիլիկացի իշխանաց ժամանակ շինուած, այսինքն՝ 1348-ին: Պգտի դուռ մի ունի ահագին քարերով շինուած, որուն վերի շէմին վերայ երկաթագիր յիշատակարան մի կայ կիսամաշ, ուր կը կարդանք յետագայ խօսքերը. «ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ ԱՇՏԱՐԱԿՍ ՀՐԱՄԱՆԱԻ ԿԹ...Ս (կաթուղիկոս) ՏԷՐ ՄԻԻԹԱՐԱՅ. ԻՇ... ԶՄԵԶ...ԾՆԱԻՂՍ ՄԵՐ ԶԱՇԽԱՏՈՂՍ ԵՒ ՎԱՍՏԱԿԱԻՈՐՍ ԳՈՐԾ...ԶԵԶ ԵՒ ՄԵԶ. ԶՂԷ»⁴:

1 Տե՛ս Օրմանեան Մ. Արք., Ազգապատում, Ա. հատոր, Գ մաս, Բ. հրատարակութիւն, Պէյրութ, 1959, էջ 1468:

2 Վերջինը հայ գրականութեան մէջ կը յիշուի Համպուշ, Համպուշիէ, Պէյթ Համպուշ անուններով:

3 Տե՛ս «Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկիչ Հիւանդանոցի», Կ. Պոլիս, 1904, էջ 389:

4 Զաքարիա վարդապետ Զմիւռնացի, Լաթաքիոյ Հայաբնակ Գիւղօրէից Ստորագրութիւնը եւ Գիւղացւոց

Զաքարիա վարդապետ հակիրճ կերպով կը ներկայացնէ աշտարակի շինութեան ու դերին իր բացատրութիւնը, կը նկարագրէ շէնքը եւ կու տայ կաթողիկոսի ինքնութիւնը: «Սոյն ժամանակներս պատմութենէ գիտեմք որ եգիպտացիք կրկին յարձակումներ կ'ընէին Կիլիկիոյ վերայ, վասն որոյ անոնց դէմ դնելու համար կ'երեւի թէ քաղաքներու եւ գիւղերու մօտերը այսպիսի աշտարակներ կը շինէին Կիլիկիոյ իշխանք եւ տանուտէրք. եւ սոյն աշտարակս ալ Քոնստնդիստանի Միսիթար Կաթողիկոսը շինել տուած կ'երեւի, որպէսզի մօտակայ գիւղացիք անով կարենան պաշտպանել գիրենք: Յիշեալ աշտարակին պատին մէջտեղէն աստիճաններ կան վերի յարկն ելլելու համար, բայց աստիճաններուն մէկ մասը արուած ըլլալով կարելի չէ վեր ելլել»⁵:

Նկ. 1: Սաֆիթայի աշտարակը:

Պէտք է նշել, որ այսպիսի աշտարակներ, կանգուն կամ կիսականգուն վիճակով, քիչ չեն Սուրիոյ ծովափնեայ լեռնաշղթային վրայ: Անոնց մէջ մեծագոյնը Սաֆիթայի աշտարակն է, որ հաստատապէս ունեցած է պաշտպանական նշանակութիւն: Կառուցուած է 1202 թուականին, ունի 28 մետր բարձրութիւն, 18 մետր լայնք, 31 մետր երկարութիւն: Առաջին յարկը, երեք մետր բարձրութեամբ, հնուց անտի՝ յոյն ուղղափառ համայնքի Ս. Միքայէլ եկեղեցին է (նկար 1): Այս աշտարակները մեծ մասով երկյարկանի աւելի փոքր կառուցներ են, որոնք ըստ ժողովուրդի մէջ պահուած ավանդութիւններու՝ լոյսով կամ մուխի միջոցով հարեւան այլ աշտարակները վտանգի մասին հաղորդ պահելու ծառայած են, թէեւ անոնցմէ ոմանք լայն հորիզոն չունեցող դիրքերու վրայ կառուցուած են, ինչպէս Համպուշիէի այս աշտարակը:

Համպուշիէի աշտարակին շինութիւնը Կիլիկիոյ իշխաններու կամ տանուտէրերու վերագրումը ճիշդ չի կրնար ըլլալ, որովհետեւ շրջանը երբեք Կիլիկիոյ մաս չէ կազմած, բայց բնական պիտի ըլլայ կաթողիկոսի հոգեւոր իշխանութիւնը ճանչցող Տերիւս լեռան հայ իշխաններու կամ տանուտէրերու վերագրելը: Մեմլուքներու դէպի հիւսիս կատարած արշաւանքներու ընթացքին մեծապէս տուժեցին նաեւ Ասորիքի հայերը, բայց Տերիւս լեռներու վրայ ծուարած հայերն ու քրիստոնեաները կը շարունակէին պահել որոշ անկախութիւն:

Աշտարակի կառոյցին մասին Զաքարիա վարդապետ կը յայտնէ, որ աշտարակը ունի «պզտիկ դուռ մը ահագին քարերով շինուած», եւ «պատին մէջտեղէն աստիճաններ կան վերի յարկն ելլելու համար, բայց աստիճաններուն մէկ մասը արուած ըլլալով կարելի չէ վեր ելլել»: Հաստատապէս

Արդի Վիճակը, «Միօն», 1 Յուլիս 1866, էջ 99-100: Զաքարիա վարդապետին «երկու տարիէ ի վեր Լաղաքիոյ տեսչութիւնը» ստանձնած ըլլալու մասին կը յայտնէ «Միօն» (1866, N 4, Ապրիլ, էջ 61), այսինքն 1864-էն ի վեր: 1966-ին, կարճ ժամանակ մը, հաւանաբար Ապրիլ ամսուն, իր երուսաղէմ գտնուած միջոցին այդ պաշտօնը կը վարէ Ղասապացի (Զմիւռնացի) Աթանաս վարդապետը: Թերթը նոյնէն այլ գրութիւն մըն ալ ունի Քեսապի մասին՝ «Թղթակցութիւն Լաղաքիոյ» («Միօն», 1866, N 10, Հոկտեմբեր, էջ 150-154):

⁵ Զաքարիա վարդապետ Զմիւռնիացի, Լաղաքիոյ Հայաբնակ Գիւղօրէից Ստորագրութիւնը եւ Գիւղացուց Արդի Վիճակը, «Միօն», 1 Յուլիս 1866, էջ 100:

կարելի է ըսել, որ աստիճանները ներքին էին, այդպես է շրջանի միւս աշտարակներու պարագային եւս:

Բերիոյ Թեմի առաջնորդ Ղեւոնդ արք. Չէպէեանը, 1957-ին Արամօ գիւղին տուած իր հովուական այցելութեան մասին գրելով, լայն մէջբերումներ կը կատարէ Զաքարիա վարդապետի յօդուածէն, կ'ակնարկէ նաեւ Համպուշ գիւղին ու նոյնութեամբ կը յիշատակէ Զաքարիա վարդապետին վերի մէջբերումը, առանց անձնական նոր յաւելումներու⁶: Հաւանաբար հոն չէ այցելած, որովհետեւ այնտեղ հայեր չկային արդէն. աշտարակին եւ արձանագրութեան ներկայ վիճակին մասին ոչ մէկ յիշատակութիւն:

Յետագային մենք եւս այս արձանագրութիւնը վկայակոչած ենք Թ-ԺԱ դարերու Անտիոքի շրջանի հայ հոծ գաղթականութեան ու անոր մնացորդացին իբրեւ ապացոյց: Նշած ենք, որ Զաքարիա վարդապետին յիշած, իսկ յետոյ Ղեւոնդ սրբազանին կողմէ նոյնութեամբ մէջբերուած Մխիթար կաթողիկոսը չի կրնար Քոնստեղ ըլլալ. ան Մխիթար Գառնեցիին է, որ ամենայն հայոց հայրապետութեան գահակալ էր 1341-1355 թուականներուն ու ինչպէս Մաղաքիա արք. Օրմանեանն ալ կը վկայէ՝ ան «Կիլիկիոյ Բարձրբերդ գաւառին Գռների վանքի առաջնորդն էր, եւ ոչ Երնջակ գաւառին Քոնայ գիւղէն»⁷:

1970-ական թուականներուն մենք երկու անգամ եղած ենք այդ կողմերը եւ ի զուր փնտռած այդ արձանագրութիւնը: Աշտարակը չկար, ու անոր քարերով տուներ կառուցուած էին այդ տարածքին մէջ: Գիւղացիները կ'անգիտանային ինչ-որ արձանագրութեան գոյութեան մասին եւ յայտնապէս չէին ուզեր հնագիտական նիւթերու մասին տեղեկութիւններ փոխանցել՝ ատիկա հնութեանց տնօրէնութեան վերաբերող հարց նկատելով: Խորհած էինք, որ արձանագրութիւնը չէ պահպանուած⁸:

2012-ին Դամասկոսի հնագիտութեան տնօրէնութենէն արշաւախումբ մը ֆրանսացի գործընկերներու հետ Քեսապի մէջ ինծի ներկայացաւ Համպուշիէ գիւղէն առնուած հայերէն արձանագրութիւն մը պատկերող նկարով մը: Յետ քննութեան նկատել տուի, որ նկարը կը ներկայացնէ Զաքարիա վարդապետի նշած արձանագրութեան քարին մէկ բեկորը միայն, դրուած պատի մը մէջ, որ ըստ արշաւախումբի վկայութեան՝ վերականգնուած պատին կը վերաբերի: Հայերէն արձանագրութեան բեկորը ծուռ դիրքով ներկայացուցին ինծի հաւաստիացնելով որ այդպէս ալ դրուած է պատին մէջ: Խումբի արար եւ եւրոպացի անդամները յայտնապէս չէին ճանչնար հայերէն գիրերը եւ օգնութեան կարիք ունէին: Անոնք խնդրեցին, որ տնօրէնութեան մօտ ձեւակերպումներ կատարելէ ետք ուղեկցիմ իրենց՝ արձանագրութիւնը տեղւոյն վրայ ուսումնասիրելու համար:

Դժբախտաբար շրջանին մէջ հետզհետէ թէժացան պատերազմական գործողութիւնները: Ծայրայեղ իսլամիստ «Տաէշ» կազմակերպութեան զինեալները Մալմա գիւղաքաղաքէն 4 Օգոստոս 2013-ին ներխուժեցին շրջանի ալաուիթ եւ քրիստոնէայ վեց գիւղերէն ներս: Անոնք խլեցին 130 զոհ եւ առեւանգեցին 206 անձ, որոնց շատերուն ճակատագիրը տակաւին անյայտ

6 Տե՛ս **Տէմիրճեան Վ. Եպս.**, Գաւազանագիրք Լիբանանի եւ Սուրիոյ Հայոց Թեմերու Առաջնորդութեանց, Ա. հատոր, Աթիլիաս-Լիբանան, 1980, էջ 375-376:

7 **Օրմանեան Մ. Արք.**, Ազգապատում, Բ. հատոր, Ա. գիրք, Բ. հրատարակութիւն, Պէյրութ, 1960, էջ 1862: **Չոլաքեան Յ.**, Քեսապ, Ա. հատոր, 1995, էջ 531, ծանօթագրութիւն 58:

8 Տե՛ս **Չոլաքեան Յ.**, Անտիոքի Մերձակայ Ռուճի Հովիտի Հայերը, Աթիլիաս, 2006, էջ 74:

կը մնայ: Ահաւոր կոտորած տեղի ունեցաւ Համպուշիէ գիւղին մէջ: Այդ կողմերը երթալ անկարելի կը դառնար:

Մենք հնագէտներու արշաւախումբին տուած վկայութիւնը ընդունեցինք իբրեւ իրականութիւն:

Համպուշիէ գիւղի աշտարակն ու անոր արձանագրութիւնը կը յիշուին նաեւ Րաֆֆի Գորթոշեանի կողմէ: Ան Քեսապի Գալա (Բերդ) կոչուող թաղամասին մէջ իբրեւ բերդ ձանչցուած հնավայրին մասին խօսելով՝ կը գրէ. «Ավանից (նկատի ունի Քեսապը – Յ. 2.) ուղիղ գծով մօտ երեսուն կմ. հարաւ-արեւելք գտնուող Բէյթ-Համբուշ գյուղում եղել է նմանատիպ մի կառույց, որն ունէր 1348 թ. շինարարական հայերէն արձանագրություն: Սրանից կարելի է ենթադրել, որ այս բերդը եւս հաւանաբար կառուցուել է ԺԴ դարում»⁹:

2018 Յունուարին, երբ արդէն իսլամիստները վտարուած էին ամբողջ այս շրջանէն, մենք երեք անգամ այցելեցինք Համպուշիէ գիւղը: Ինծի Լաթաքիայէն կ'ընկերային ազգագրագէտ ու մշուկութաբան Հայտար Սու-

Նկ. 2: Համպուշիէ գիւղը հարաւէն:

համմէտ Նադիսէն եւ Համպուշիէ գիւղի գաւակ Նաուար Տարուիշը:

Պետութիւնը հսկայական ձիգ թափած էր գիւղը վերականգնելու համար. վերանորոգուած էին գիւղին բոլոր տուները, գիւղամիջեան ձամբան ու վարժարանը, բայց գիւղին մէջ կային միայն այր մարդիկ, ընտանիքները տակաւին կը մնային տարբեր վայրերու մէջ (նկար 2):

2. Համպուշիէ գիւղի հայոց վերագրուող հնութիւններն ու վիմագիր արձանագրութեան արդի վիճակը

Գիւղը կը գտնուի արեւելքէն արեւմուտք իջնող ոչ բարձր լեռնաբազուկի մը ստորոտին, քարափի մը վրայ տարածուող նեղ հարթութեան մը մէջ: Գիւղին առջեւ կ'երկարին նեղ դաշտավայր մը ձեւացնող արտերն ու պարտէզները: Գիւղի բնակիչները մեծ մասով մրըշտի աղանդին պատկանող ավաուիթ արաբներ են: Ըստ աւանդութեան՝ գիւղը կոչուած է Հաննա Պուշէ անուն հայ իշխանաւորի մը անունով, որուն կը վերագրուի նաեւ Պոտամայի շրջանի համանուն գիւղը: Գիւղին մէջ բոլոր հնութիւնները կը վերագրուին հայերուն: «Որեւէ քար վերցուր՝ տակէն հայ մը կ'ելլէ» ըսաւ գիւղի այր մարդոցմէ մէկը: Գիւղին մէջ քրիստոնէական կառոյցի յիշատակութիւն չկայ, բայց ինչպէս Հայտար Նադիսէն ալ կ'ենթադրէ, աշտարակի առաջին յարկը պէտք էր ունենար նման նշանակութիւն, ինչպէս Սաֆիթայի աշտարակը:

Գիւղի հնութիւնը ակնբախ կը դառնայ անոր մուտքէն իսկ, ուր, լեռան ստորոտին, կ'երեւին երկու ժայռափոր սենեակներ, մէկը՝ կիսով մը ձամբու անկերեսէն ցած: Թէ ինչ նպատակով շինուած են անոնք, կարելի է

⁹ Գորթոշյան Ր., Քեսապի շրջանի պատմական յուշարձանները, Եր., ՀՃՈՒ հիմնադրամ, 2014, էջ 7:

Նկ. 3: Համպուշիէ գիւղ. ժայռափոր նկուղներ, վերջերս կառուցուած մուտքերով:

Նկ. 4: Իմպաթի գիւղ. դամբարան՝ լատիներէն արձանագրութեամբ:

բացատրել, թէև վերջերս գործածուած են իբրև նկուղ կամ ակտռ: Ունին կամարածէ մուտքեր, օժտուած են մեր ժամանակներուն դրուած պատով ու դուռով: Ասոնց նմանները միջին դարերուն եղած են դամբարաններ, ինչպիսին կան նաև մօտիկ Իմպաթի գիւղին մէջ: Գոնէ իրենց կամարածէ մուտքը նման դամբարաններու տպաւորութիւնը կը թողու (նկար 3, 4):

Առաջին ժայռափոր կառոյցին վրայ կան առուակով մը իրարու կցուած երկու ժայռափոր հորեր, մին՝ կարասածէ, միւսը՝ քառանկիւն: Դարձեալ անոնց ինչ նպատակի համար օգտագործուած ըլլալը յայտնի չէ. ոմանք կը կարծեն, որ ջրամբարներ են (նկար 5):

Նկ. 5: Համպուշիէ գիւղի ժայռափոր նկուղներուն վրայ բացուած ժայռափոր հորածն և քառանկիւն կառոյցներ:

Մեր ընկերակից Նաուար Տերվիշը մեզ առաջնորդեց աշտարակի եղած վայրը, գիւղի երկու շարք տուններուն մէջտեղը, ուր քարափը ունի առաւելագոյն բարձրութիւն, 10-15 մետր: Քովէ քով շինուած տունները անկարելի կը դարձնեն որոշել աշտարակին երբեմնի տարածութիւնը: Շրջապատին մէջ պաշտպանական այլ կառոյցներ չկան, հետքեր չեն երեւիր: Այդ տուններէն մէկուն քարափի պռունկին դրուած պատի արտաքին երեսին մէջ կ'երեւի հայերէն արձանագրութիւնը: Պատը ունի երկու բաժին. արձանագրութեան բեկորը կրող բաժինը, օգտագործուած շաղաղէն յայտնի կ'ընէ, որ 1950-ականներէն առաջ պատուած է, իսկ անոր կից բաժինը՝ աւելի ուշ: Տան պատէն դուրս՝ ճիշդ քարափի պռունկին մնացած է նախկին աշտարակէն անկիւն մը, հին պատի մը մնացորդը, որուն մէկ կողմը կայ ուղղաձիգ հասակով սրբատաշ քար մը, որ կը յիշեցնէ Զաքարիա վարդապետին ակնարկած դրան հսկայ քարերը, իսկ միւս կողմը՝ տան պատին մաս կազմող զանգուածէն մասամբ դուրս մնացած գլանաձէ:

Նկ. 6: Համպուշիէի աշտարակի հիմքէն ինչ որ մնացած է, արևմտեան կողմէն:

Նկ. 7: Համպուշիէի աշտարակի հիմքէն ինչ որ մնացած է և կլոր ժայռը, արևելեան կողմէն:

երկար քար մը (նկար 6, 7):

Արձանագրութեան քարը կը պահէ Զաքարիա վարդապետի ընդօրինակութեան հետեւեալ բաժինները միայն. «ԿԱՆԳՆԵՑ(աւ աշտարա)/ ԿՍ ՀՐԱՄԱՆԱԻ /(կթ...)/Ս ՏԷՐ ՄԻՏԻԹԱՐԱՅ. ԻՇ... /(զմեզ...ծնաւոյս մեր գաշ-խատողս եւ վաստակաւորս գործ...ձեզ եւ մեզ. չղէ)» (նկար 8, 9, 10):

Եթէ Զաքարիա վարդապետի «դրան վերի շեմին» արտայայտութիւնը հասկնանք իբրեւ դրան բարաւորը, ապա հեշտութեամբ կարելի է նկատել, որ քարը կտրուած է թէ տողերու լայնքէն եւ թէ վարի ամբողջ երկայնքով: Մնացած բեկորը ցոյց կու տայ արձանագրութեան աջակողմեան եւ ստորին կէս կամ աւելի բաժնի բացակայութիւնը:

Մեր ուղեկիցները եւ տեղւոյն գիւղացիները նման քարաբեկորներու չեն հանդիպած պատերուն մէջ, հաւանական կը նկատեն նման բեկորներու պատի ներսի երեսին դրուած ու սուղուած կամ բոլորովին փշրուած ու իբրեւ խիճ գործածուած ըլլալը:

Քարափի տակէն, ուրկէ պարտէզները կը սկսին, կը նկատուի քարափի լեռնային երկու անկիւնները կապող կամրջածէ կառոյց մը կամ կիսակամար մը: Կամարին տակ ձեւաւորուած է քարայր մը. Հայտար Նաղիսէն վկայեց, որ այդ կամրջածէ կառոյցէն ջուր չի կաթիր (նկար 11):

Այս կամարածե կառույցէն մօտ երկու տասնեակ մեթր վար, պարտէզներէն գիւղ բարձրացող հին ճամբու մը եզրին կը գտնուի աղբիւրը, որ անկասկած հին կառոյց մըն է: Աղբիւրը կը հոսի ստորգետնեայ խորշէ մը, որ պատուած կ'երեւի հսկայ. կոշտ տաշուած քարերով (նկար 12): Նմանօրինակ ստորգետնեայ խորշով աղբիւրներ շատ կան այս լեռներուն վրայ: Նոյնպիսի աղբիւր մըն է նաեւ Համպուշիէ գիւղի մերձակայ Օպին գիւղի աղբիւրը (նկար 13): Խորշը, ըստ գիւղացիներու պատմածին, կը հասնի մինչեւ աշտարակին ստորոտը: Աղբիւրը կ'իջնէ քանի մը աստիճաններով: Շուրջը իրար վրայ ինկած հսկայ քարերու կոյտէն կարելի է ենթադրել, որ դէպի խորշի մուտքը տանող մասը եղած է կամարածե խորունկ կառոյց. այդպէս կը վկայեն գիւղացիները. ըստ անոնց՝ հոն թաղուած կը մնան նաեւ երկու քարէ հսկայ գուռեր: Ջուրը խորշին առջեւէն ստորգետնեայ ճամբայ գտած կը հոսի տասնեակ մը մեթր վարէն: Վերջերս դէպի աղբիւր ճամբան ասֆալթապատուած է. գիւղացին դժգոհ է անկէ. ան կ'ակնկալէր, որ աղբիւրը հնագէտներու օժանդակութեամբ գտնէր իր նախկին տեսքը, հաւատալով որ ատիկա զբօսաշրջիկներու հետաքրքրութիւնը պիտի արթնցնէր իրենց գիւղին նկատմամբ:

Սուրիացի ազգագրագէտ Իպրահիմ Ումէյրին լաւ կը ճանչնայ տեղանքը: Ինք եւս կը յիշէ այն աւանդութիւնը, որուն համաձայն Համպուշիէ անունը կու գայ Հաննա Պուշէ անուն իշխանաւորէ մը¹⁰: Ան աղբիւրի մասին կը գրէ. «Համպուշիէ գիւղի աղբիւրը ունի Օպին գիւղի աղբիւրին նմանող կառոյց մը: Անոր մասին երկու աւանդութիւններ կը պատմուին. ըստ առաջինին՝ օտարական շէյխ մը կ'այցելէ այս աղբիւրը հետը բերելով հին գիրք մը: Գիւղի բնակիչներէն մէկուն դիմելով կը խոստանայ աղբիւրի գանձը գտնել

Նկ. 8: Մխիթար Գառնեցի կաթողիկոսին 1348 թուականի արձանագրութեան մէկ բեկորը:

Նկ. 9: Արձանագրութեան բեկորը արևմտեան պատի տեսարանով:

Նկ. 10: Արձանագրութեան բեկորը արևելեան պատի տեսարանով:

10 Stén ۳۲۲, ص ۵۹۱, دمشق. إبراهيم عميري, سلسلة الجبال الساحلية قصة التاريخ الغامض والحضارات المنسية. دمشق.

(Իպրահիմ Ումէյրի, Սըլսելէթ Ճիպալ աս-սահիլիէթ, գասաթ ալ-թարիխ ալ-դամէտ ուա ալ-հատարաթ ալ-մունսիէթ (Ծովափնեայ լեռնաշղթայ, մթին պատմութեան եւ մոռցուած քաղաքակրթութիւններու մասին), Դանասկոս, 1995, էջ 233:

Նկ. 11: Աշտարակին քով, կամրջաձև կառույցը:

Նկ. 12: Համպուշի աղբիւրին խորշը:

Նկ. 13: Օպինի աղբիւրը:

իր պայմանները կատարելու պարագային: Շէյխը կը կարդայ ս. գրային համարներ ու աղօթքներ եւ կը հրաւիրէ ոգիները, մինչ միսը խունկ կը վառէ եւ չի խօսիր՝ ըստ պայմանի: Շէյխը կ'աղօթէ մինչև որ աղբիւրի ջուրը կը ցամքի եւ անկէ դուրս կ'ելլէ գեղեցիկ ջրանոյշը, որ կը սկսի հագուստները հանել մէկիկ-մէկիկ, ու բոլորովին չմերկացած՝ գիւղացին չդիմանալով անպատշաճութեան՝ կը պոռայ. «Շէյխ, ամօթի սահմանը անցաւ»: Աղօթքին ազդեցութիւնը կը մեռնի, որովհետեւ մարդը խօսեցաւ ու պայմանը խախտեցաւ: Այդ պահուն ջրանոյշը կ'անհետի, ու աղբիւրը կրկին կը հոսի: Շէյխն ու գիւղացին իրենց ուշքը կը կորսնցնեն, եւ գանձը կը մնայ պահուած: Հստ երկրորդին՝ կան եօթը ոսկիով լեցուն պտուկներ, որոնք թաղուած են աղբիւրի մօտիկ: Գանձը գտնելու համար մարդ պէտք է բռնէ աքլոր մը, որ կ'երեւի ու կը կանչէ ամէն Ուրբաթ օր¹¹:

Համպուշի գիւղը իր ամանդութիւններով ու հնութիւններով այստեղ ապրած հայոց մասին լուրջ գաղտնիքներ ունի: Ամէնէն կարելորը Միսիթար Գառնեցի կաթողիկոսին ձգած արձանագրութիւնն է, որուն կորսուած բաժինը շրջակայքին մէջ կատարելի հնագիտական փնտռութիւններու միջոցով գտնուելու հնարատրութիւնը կայ:

Յակոբ Մ. Չոլաբեան – ունի պատմագագագրական ու բարբառագիտական բնոյթի երկու տասնեակէ ատելի աշխատութիւններ ու բազմաթիւ յօդուածներ: Կազմած է հայոց լեզուի ու գրականութեան դասագիրքերու երեք շարքեր սփիւռքահայ դպրոցի համար: Առանձնապէս կը զբաղի պատմական Աստիոքի շրջանի հայոց ազգագրութեամբ, բանահիւսութեամբ, բարբառներով եւ արեւմտահայերէնի ուսումնասիրութեամբ:

11 Նոյն տեղը, էջ 238: Հեղինակը այս ամանդութիւնները կը վերապատմէ մեր ընկերակից Հայտար Մուհամմէտ Նաղիսէի գրած մէկ յօդուածէն, «Ժարիտէթ ալ-Ուստէ» օրաթերթ, Լաթաքիա, N 1992, 2-4-1991: Երկու հեղինակներն ալ չեն անդրադառնար հայերէն արձանագրութեան: Ի պրահիմ Ումէյրիին լայնօրէն խօսելով Արամոյի վանքի եւ Ս. Աստուածածնայ տօնին կազմակերպուած ուխտագնացութեան մասին՝ ոչ մէկ ակնարկութիւն կ'ընէ այդ ժողովուրդի հայ ինքնութեան մասին:

Summary

1348 ARMENIAN REGISTRATION OF THE TOWER OF THE HAMBUSHE VILLAGE (SYRIA)

Hagop M. Tcholakian

Key words – Hambushie village; Aramo villege, Lattakia’s region; villages with Armenian population; Catholicos Mkhitar Garnertsi; tower; lithography, lithographic fragment; bridge, fountain, stone-cutter rooms.

The article presents the content of Armenian migration in the Middle Ages in northern-western regions of Syria and speaks about the lithographic record drawn up at upper stone door of the tower of Hambushie by the Catholicos of Mkhitar Garnertsi, which complete copy has come to us by Zakaria vartabed of Zumurnia.

Now, the village is completely cleared of the Armenians. The tower is completely destroyed and at the same in this area the mentioned lithographic fragment has been found on the wall of one of the houses built in the middle of the 20th century. Other Armenian relic of antiquity such as rocks, bridges, fountains is presented.

Резюме

АРМЯНСКАЯ НАДПИСЬ 1348 Г. НА БАШНЕ ДЕРЕВНИ АМПУШЬЕ В СИРИИ

Акоп М. Чолакян

Ключевые слова – деревня Ампушье, деревня Арамо, район Латакия, деревни с армянским населением, католикос Мхитар Гарнерци, башня, эпиграфическая надпись, эпиграфический фрагмент, мост, родник, выдолбленные в скале комнаты.

В статье дается представление об армянских мигрантах, обосновавшихся в средние века в северо-западных районах Сирии, и рассказывается об оставленной на верхнем камне входа в башню деревни Ампушье католикосом Мхитаром Гарнерци эпиграфической надписи, полная копия которой дошла до нас благодаря Закарии архимандрита Змюрнаци. В настоящем в деревне не осталось армян. Башня полностью разрушена, и фрагмент упомянутой надписи можно увидеть на стене одного из домов, построенных в середине 20-го века. В статье представлены и другие армянские древности: выдолбленные в скале строения, мост, родник.

ՀԱՅԿԻՏՈՒԹՅԱՆ

Ժ (ՃԶ) քաղր. թիվ 2 (62), ամբի-հանի, 2018

ՀՀ հանահայկական հանրապետություն

REFERENCES

1. **Ormanian M. ark.**, *Azkabadoum*, Beirut, 1959. **(In Armenian)**
2. «Intartsag Oratzuytz S. Prgich Hivantanotzi», C. Bolis, 1904. **(In Armenian)**
3. **Zakaria vartabed Zmurnatzi**, Latakya hayabnag kouhoreyitz sdorakroutyouni yev kouhatzvotz arti vidgaki, «Sion», 1 july 1866. **(In Armenian)**
4. Tkhtaktzoutyoun Latakya, «Sion», N 10. **(In Armenian):**
5. **Demirdgian V. yebs.**, Kavazanakirk Libanani yev Souryo hayotz Arachnor-toutyantz. Antilias-Lebanon, 1980 **(In Armenian)**
6. **Tcholakian H.**, Kesab, Haleb, 1995. **(In Armenian)**
7. **Tcholakian H.**, Andioki mertsaga Rouji hovidi hayeri, Antilias, 2006. **(In Armenian)**
8. **Kortoshian R.** Kesabi shrchani badmagan hushartsanneri. Yerevan, 2014. **(In Armenian)**
9. **Oumeyri I.**, Slslet jibal as-Sahiliyet, gssat al-tarikh al-ghamed wua al-hadarat almounsiya, Dimashk. 1995 **(In Arabic)**